

Економічне підґрунтя деолігархізації в Україні

Андрій Колосов*

<https://orcid.org/0000-0002-2839-8773>

Анотація: В Україні, яка, наближаючись до тридцятирічної річниці свого незалежного існування, залишається на останньому місці в Європі за показником валового внутрішнього продукту (ВВП), розгорнулася полеміка щодо подолання олігархії як найважливішої системної проблеми економічних відносин в країні. Саме через монополізм олігархічних структур енергетичній сфері України не вдається успішно завершити реформи енергетичного ринку, на якому вага інтересів монопольних компаній переважає суспільні інтереси, руйнуючи вже створені засади запровадження ринкових відносин у сфері енергопостачання та житлово-комунального господарства. На відміну від олігархії Польщі, у якій найбагатші поляки або заробили свої статки самі, або отримали родинний бізнес, українські олігархи сформувалися в результаті недолугої приватизації майна державних підприємств найважливіших галузях економіки, зокрема, у енергетичному секторі. Найбільш загрозливим є величезний вплив олігархічних компаній в Україні на прийняття державних рішень, а також постійне намагання використати можливості державного бюджету країни на свою користь.

Олігархічна структура української економіки виникла внаслідок недоліків проведеної в країні приватизації, фактичним результатом якої стало позбавлення державної власності на майно підприємств на користь великого недержавного капіталу. Влада залишила без контролю подальшу скупку щойно приватизованих підприємств та їхніх часток, створивши підстави для формування олігархічної економіки, чому сприяла доволі висока монополізація головних галузей економіки України ще за часів її перебування в складі Радянського Союзу. Такі початкові умови спрощували створення олігархічних корпорацій як монополістів певних галузях

* Доктор економічних наук, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна, м. Старобільськ. ул. Оборонная, 2, Луганск, Луганская область, Украина, 91000.

економіки, а сприяння державних органів цьому процесові відкривали шлях до легкого формування вертикальних промислових комплексів власності олігархів. У розгорнутій зараз в українському політикумі полеміці щодо формування законодавства з деолігархізації країни має бути враховано, що окрім подолання впливу олігархії на медіа і політику потрібно серйозне переформування структури власності в найважливіших галузях економіки з метою подолання в них монополізму і створення рівних умов для відкритої конкуренції економічних суб'єктів різних форм власності.

Ключові слова: олігархія, економіка, монополізм, приватизація, деолігархізація.

Економіка України, яка наближається до тридцятирічної річниці свого незалежного існування, поки що залишається на останньому місці в Європі за показником валового внутрішнього продукту (ВВП). Економічний стан України останнім часом привертає увагу не тільки усередині країни, але й багатьох зарубіжних країн і світових інституцій. Проблема подолання економічних негараздів України опікуються країни і інституції Європейський Союзу, Сполучені Штати Америки, Світовий банк, Міжнародний валютний фонд та ін.

У самій Україні незалежними економістами вважається за найважливішу системну проблему економічних відносин наявний монополізм олігархічних промислових груп у вирішальних галузях господарства країни. Саме через монополізм у енергетичній сфері Україні не вдається успішно завершити реформи створення енергетичного ринку, на якому вага інтересів монопольних компаній переважає суспільні інтереси, руйнуючи вже створені засади запровадження ринкових відносин у сфері енергопостачання та житлово-комунального господарства. Ціна втрат економіки від української олігархії нарешті починає усвідомлюватися керівництвом країни, у середовищі якого лунають відкриті призови до деолігархізації економіки України, навіть, йде робота над створенням особливого закону про олігархів. Негативний приклад недавнього державного рішення скорочення обсягу найдешевшої атомної генерації електрики на користь збільшення більш дорогої теплової, що працює на вугіллі, під впливом монополістів-олігархів, навіть пролунав з вуст президента України 20.05.2021 року.

Утримання високих так званих «зелених тарифів» для розрахунків з власниками установок генерації відновлюваної енергетики, що загрожує черговим значним підвищенням тарифів на вартість електрики, неймовірно високі ціни на газ, з якими у 2021 році виступили олігархічні газорозподільчі компанії, що привели до суспільних проявів обурення, аж до перекриття дорігу різних регіонах країни, інші державні рішення, прийняті на угоду

монополістам, свідчать о необхідності покласти край олігархізації країни. У такому ж напрямку України отримує рекомендації з боку своїх зарубіжних партнерів.

Захисники олігархів в Україні спираються на те, що, нібито, олігархат присутній всім іншим країнам, нерідко вказуючи на олігархів в Польщі, які за чисельністю та вартістю їхніх статків приблизно подібні українським. Втім, як відмічають¹, у десятці найбагатших поляків немає ні політиків, ні чиновників. Свої статки вони заробили або самі, або отримали родинний бізнес. Іншою особливістю української олігархії, що відділяє її від подібних кіл в Польщі, Чехії та інших країнах Східної Європи, є те, що нею фактично захоплені ключові позиції на енергетичному ринку. Так, на газовому ринку України близько 70% великих газорозподільних підприємств контролює типова олігархічна компанія Group DF, серед інших постачальників газу також переважають офшорні компанії, які належать до відомих олігархічних корпорацій². Захисники монополізму в газорозподільній сфері України спираються на, нібито, наявність аналогічної ситуації в цієї галузі в інших країнах, зокрема, у Польщі³, у якій монополіне становище на газовому ринку займає корпорація PGNiG – Polskie Górnictwo Naftowe i Gazownictwo (Польська нафтова й газова компанія), але вона, на відміну від газорозподільних компаній в Україні, є державною⁴.

Крайнім проявом негативної ролі монополізму на українському газовому ринку стали оголошені газорозподільними компаніями вкрай високі ціни на газ для споживачів з 1 січня 2021 року⁵, які продемонстрували повну неспроможність ринкових інституцій, створених на енергетичному ринку України, які, замість сприяння конкурентній боротьбі газорозподільних компаній шляхом здешевлення своїх послуг, фактично стимулювали їхню гонку за найвищі ціни на газ та на свої послуги з його постачання до кінцевих споживачів. Особливістю й одночасно найбільш загрозливою рисою монополізму олігархічних компаній в Україні є їхній вплив на прийняття

- 1 Рейтинг самых богатых людей Польши и их состояний. Все Тут. 27 июня 2017, <http://vsetutpl.com/ru/rejting-samykh-bogatykh-lyudey-polshy-y-ykh-sostoyanyu> [дата доступу 21.05.2021].
- 2 Кому належать українські облгази? INSIDER. 2 декабря 2013. 4:55, <http://www.theinsider.ua/rus/business/529c6f04438b1/> [дата доступу 21.05.2021].
- 3 Пять мифов о газораспределительных компаниях в Украине. 104.ua. 20 июня 2017, <https://104.ua/ru/gas-and-money/id/5-mifiv-pro-gazorozpodilni-kompaniji-v-ukrajini-24308> [дата доступу 21.05.2021].
- 4 PGNiG. Polskie Górnictwo Naftowe i Gazownictwo, 11 февраля 2016, <https://ru.wikipedia.org/wiki/PGNiG> [дата доступу 21.05.2021].
- 5 Газотека. 1 січня 2021 року, <https://gasoteka.ua-energy.org/#tariffs> [дата доступу 21.05.2021].

державних рішень, а також постійне намагання використати можливості державного бюджету країни на свою користь.

Взагалі олігархічна структура української економіки виникла внаслідок недоліків проведеної в країні приватизації, глибокого розуміння ні цілей, ні завдань, ні вибору моделі якої в Україні не було, чим і скористалися майбутні олігархи. На разі подальше прагнення олігархічних кіл до продовження приватизації найцікавіших державних підприємств в Україні підтверджується щорічним включенням до доходів державного бюджету коштів від продажу державних підприємств.

Хибною теоретичною базою даних устремлінь, як і раніше, залишається давно скомпрометований описаний ще Адамом Смітом міф про «невидиму руку ринку», здатну, нібито, направити дії кожного власника заради своїх корисливих інтересів на користь загального соціального блага. Розвінчання даного міфу, який продовжують стверджувати в наші дні, стає актуальним зв'язку з триваючою приватизацією державних підприємств в Україні з незрозумілими цілями, яка виправдовується, практично, нічим іншим, як саме силою впливу даного міфу. У той же час ми спостерігаємо безліч прикладів неефективної діяльності, банкрутства підприємств, що стали приватними, в числі яких і багато про що говорить приклад з АТ «Приватбанк», порятунок якого зажадало зусиль всього українського суспільства і коштувало величезної суми близько 150 мільярдів гривень. Досить красномовним є також той факт, що, приватна компанія ДТЕК (Донецька паливно-енергетична компанія), яка довгий час вважалася найефективнішою в Україні, оголосила технічний дефолт⁶, результати якого могли мати катастрофічні наслідки для економіки всієї України, у зв'язку з чим для полегшення становища компанії Уряд країни влітку 2019 року змушений був приймати спеціальні рішення на енергетичному ринку України на користь саме цієї компанії і на шкоду іншим учасникам енергоринку, у тому числі, тимчасово призупиняючи роботу блоків атомних електростанцій.

Аналіз діяльності олігархічних структур в Україні вже давно дає підстави стверджувати, що їхні інтереси нерідко вступають у конфлікт з національними інтересами⁷, а частка недержавної власності в окремих секторах економіки України, зокрема, в енергетиці, є надмірною⁸.

6 Дефолт «ДТЭК Энерго» неизбежен. Fitch. Delo.ua. Энергетика. 2020. 03 апреля, 10:04, <https://delo.ua/business/default-dtek-energo-neizbezhen-fitch-366985> [дата доступу 21.05.2021].

7 А. М. Колосов, *Актуальне з економіки та управління в Україні. Монографія-есе*, Вид-во держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка», Старобільськ 2021, 197 с.

8 В. М. Опанасенко, *Історія «промахів» формування приватної власності в Україні як одна з причин розвитку тіньової економіки*, «Ефективна економіка» 2017, № 5, <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5586> [дата доступу 21.05.2021].

Незважаючи на те, що в українському суспільстві широко не порушувалися питання оцінки справедливості або ефективності проведеної приватизації, розуміння її підсумків даний час є важливим для отримання ясних відповідей на питання:

- 1) чи вироблена державна позиція щодо оцінки проведеної приватизації, одним з результатів якої стало створення класу великих власників – олігархів, інтереси діяльності яких нерідко не відповідають національним інтересам?
- 2) чи засуджена й відкинута як неприйнятна найголовніша мета приватизації на її першому етапі – максимально швидке створення «критичної маси» недержавної власності в економіці, через що основними критеріями оцінки процесу стали темп і масштаби перетворень?

Незважаючи на давно вже розвінчані результати приватизації в Росії⁹, за лекалами якої відбувалася і українська приватизація, до сих пір в Україні переважає приховане завдання – позбавити державу монополії в економіці, передавши частину важелів впливу недержавного капіталу, на основі якого і сформувалися олігархічні структури. На відміну від зарубіжного досвіду, який також нав'язувався Україні, але не був достатній мірі використаний¹⁰, влада залишила без контролю стан щойно приватизованих підприємств, допустивши незаконну скупку приватизованих працівниками часток майна, а також масову скупку приватизаційних платіжних документів фінансовими спекулянтами створених численних інвестиційних компаній. У результаті значна кількість приватизаційних паперів опинилася в руках керівників підприємств та бізнесменів, які ще в 1990-ті роки сконцентрували в своїх руках – найчастіше неправедним шляхом – пакети акцій малих і середніх приватизованих підприємств. Особливе значення для подальшого процесу просування олігархічних корпорацій у найважливіші галузі господарства країни мала їх участь у приватизації великих підприємств у вигляді Відкритих акціонерних товариств (ВАТ) із подальшим відчуженням майна міноритарних акціонерів, схема чого у якості прикладу приведена в табл. 1. В Україні досі немає розуміння стосовно того, яка має бути пропорція між державним і приватним секторами в економіці¹¹. Саме залишки майна великих підприємств власності держави і представляють сьогодні ласий шматок всіх приватизаційних устремлінь

9 *Приватизация по-российски*, под ред. Анатолия Чубайса, М.: Вагриус 1999, 366 с.

10 Ю. В. Макогон, *Национализация и приватизация предприятий (Опыт Франции для Украины): монография* / Ю. В. Макогон, В. И. Ляшенко, Ин-т економіки пром-сти, Донецьк 2009, 492 с.

11 Н. М. Ногінова, *Приватизація в Україні: упущення, досягнення і перспективи*, «Ефективна економіка» 2014, № 1, <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2722> [дата доступу 21.05.2021].

олігархічних кіл в Україні, які всіма засобами, у співпраці з державними органами, намагаються поліпшити умови придбання решти державних часток, знецінюючи вартість підприємств та збільшуючи їх борги.

Слід враховувати, що сама структура багатьох галузей промисловості України ще в складі Радянського Союзу характеризувалася значним рівнем монополізму, оскільки українські підприємства здебільшого працювали в кооперації з підприємствами інших республік СРСР без суттєвої конкуренції усередині України, залишаючись монополістами в окремих секторах економіки.

Таблиця 1. Схема приватизації великого підприємства у формі Відкритого акціонерного товариства і подальшого відчуження майна акціонерів (приклад)

Категорія покупців	Етап приватизації	Етап подальшого відчуження майна акціонерів ВАТ	
	частка власності в ЗАТ, %	частка, %	категорія акціонерів
Керівництво підприємства (список № 2)	5	52	Власники контрольного пакету акцій
Працівники підприємства	36		
Громадяни, що мають право участі в приватизації (Список № 1)	9		
Інвестиційні компанії із ПМС громадян поза підприємством	10		
Майноу державній власності	40	8	Майно для подальшої приватизації
Разом	100	100	

Джерело: власна розробка автора.

Наприклад, незважаючи на значну кількість металургійних підприємств в Україні, яка за обсягом металургійного виробництва довгий час залишалася в десятці світових виробників, в їх діяльності наявні ознаки монополізму, або, рідше, олігополії. Покажемо в табл. 2, що всі підприємства металургійного комплексу України, незалежно від того, у які корпорації вони входять, є фактичними монополістами у виробництві окремих видів продукції.

Таблиця 2. Характеристика монопольного становища металургійних підприємств України у виробництві окремих видів продукції

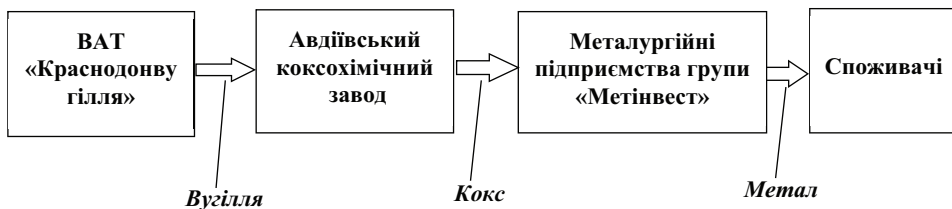
Підприємство	Монопольний вид продукції
ПАТ «Запоріжсталь»	Тонколистовий гарячекатаний і холоднокатаний сталевий прокат, бляшані листи і рулони
Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча	Гарячекатані плити і товсті листи, плоский тонколистовий прокат, труби з вуглецевих, низьколегованих і легованих сталей
ПАТ Металургійний комбінат «Азовсталь»	Товстолистові сляби, сортовий і фасонний прокат, рейки, квадратна заготовка
ПАТ «АрселорМіттал Кривой Ріг»	Арматурний прокат, катанка, круглий, кутовий прокат
ПАТ «Електрометалургійний завод «Дніпроспецсталь» (Запоріжжя)	Металопродукція з нержавіючої, інструментальної, швидкорізальної, підшипникової, конструкційної сталей, а також з жароміцних сплавів на основі нікелю
ПАТ «Алчевський металургійний комбінат»*	Судновий листовий прокат до 50 мм завтовшки
Єнакіївський металургійний комбінат*	Арматура для залізобетонних виробів європейська, катанка, дрібний сортовий прокат

Пояснення: * знаходяться на тимчасово непідконтрольній Україні території Донецької і Луганської областей.

Джерело: власна розробка автора.

Подібне монопольне становище у своїй галузі займають також окремі виробники великорозмірних труб, іншої продукції металургійної галузі.

Такі початкові умови лише спрощували створення олігархічних корпорацій як монополістів певних галузях економіки країни. Крім того, сприяння державних органів цьому процесові відкривали шлях до легкого формування вертикальних промислових комплексів власності олігархії, наприклад таких, як компанія «Метінвест», схему формування якої показано на рисунку 1.

Рисунок 1. Схема формування вертикальної олігархічної компанії «Метінвест»

Джерело: власна розробка автора.

При створенні даної компанії одне з найбільших в Україні виробничих об'єднань (ВО) з видобутку коксівного вугілля «Краснодонвугілля» було перетворено у відкрите акціонерне товариство (ВАТ), контрольний пакет якого придбав Авдіївський коксохімічний завод (АКХЗ), що входить до групи «Метінвест» компанії СКМ разом із металургійними підприємствами. У результаті подібної приватизації вугледобувне підприємство змушене віддавати найціннішу продукцію за продиктованими власниками цінами, які нижчі за аналогічні для інших виробників, а ціни на обладнання, яке поставляється шахтам, зросли до 5 разів. При цьому Луганська область, у межах якої розташовано ВО «Краснодонвугілля», залишилася без жодного впливу на розподіл коксівного вугілля в інтересах власного регіону.

В інших випадках рішучим приводом формування монополістичних ланцюжків ставало постачання сировини підприємствам-переробникам. Так, після приватизації Луганського трубопрокатного заводу (ЛТЗ) імені Якубовського у формі Акціонерного товариства закритого типу (АТЗТ) і фактичного зосередження контрольного пакета акцій в руках керівництва підприємства, його виробничі зв'язки стали формуватися з урахуванням перерозподілу власності в інтересах власників постачальника трубної заготовки (штрипсу) – Акціонерного товариства (АТ) «Запоріжсталь» у вигляді вертикальної компанії ТОВ «Сталевий дім» Дніпропетровськ. Схему формування подібних ланцюжків показано на рисунку 2.

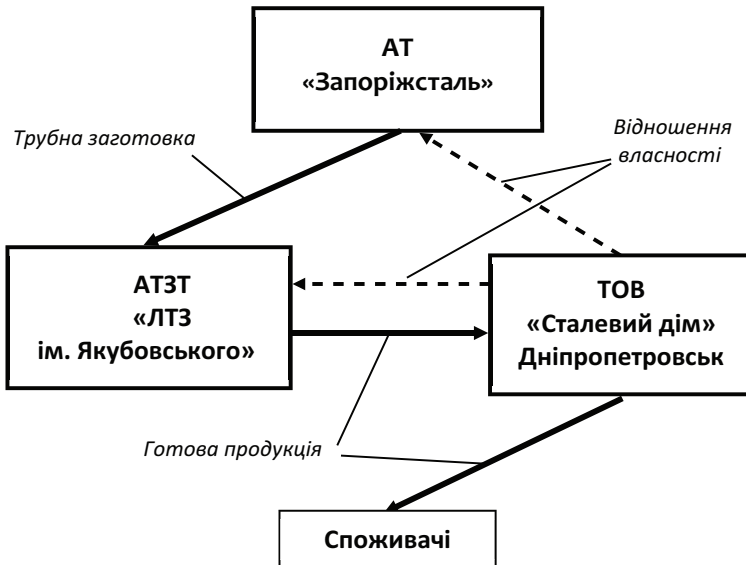

Рисунок 2. Схема формування вертикального ланцюжку монополістичних структур у сфері постачання-переробки
Джерело: власна розробка автора.

Численні поступки створюваним монополістичним корпораціям з боку державних органів сприяли стрімкому зростанню їх капіталів, що призвело в кінцевому рахунку до їхнього перетворення в олігархічні. У результаті, фінансово-промислові групи, які просувають економіку впереду всьому світі, в умовах української приватизації переслідували головну мету – захоплення провідних позицій у галузях економіки країни.

Так, процес підготовки до роздержавлення й приватизації Алчевського металургійного комбінату проводився шляхом здешевлення вартості майна комбінату й накопичення боргів аж до процедури банкрутства вже створеного відкритого акціонерного товариства ВАТ «Алчевський металургійний комбінат», навколо точилася боротьба за остаточне його володіння між двома фінансово-промисловими групами: дніпропетровської металургійної компанії «Інтерпайп» і донецької корпорації «Індустріальний Союз Донбасу» (ІСД), яка, за рішенням вищого керівництва країни в кінцевому рахунку, викупила пакету 32,5% акцій комбінату першої, збільшивши свою частку до 65 відсотків.

Далі 23,86% акцій підприємства, що залишалися у власності держави, були продані монополю власникові за фігуральні п'ять з половиною мільйонів гривень при їхній лише номінальній вартості у вісімнадцять з половиною мільйонів.

Так, у інтересах майбутніх власників найбільшого в країні виробника хімічної продукції Северодонецького об'єднання «Азот» при його перетворенні в Закрите акціонерне товариство (ЗАТ) 60% статутного фонду ЗАТ було передано іноземному учаснику, а частка держави склала 40%. Однак при цьому, для забезпечення іноземному учаснику контрольного пакета управління ЗАТ, вартість підприємства була штучно зменшена на 185 млн. грн. шляхом введення до оцінки майнового комплексу від'ємного значення вартості його нематеріальних активів (так званого негативного «гудвілу») при тому, що підприємства залишалося провідним у галузі хімічного виробництва.

Отже, створені в процесі приватизації та продажу майна державних підприємств монополістичні корпорації стали основою формування українського олігархату. У розгорнутій зараз в українському політикумі полеміці щодо формування законодавства з деолігархізації країни має бути враховано, що ніякі обмеження впливу олігархату на медіа і політику, про що згадував Президент України в своїй прес-конференції 20 травня 2021 року¹², не принесуть очікуваних результатів без серйозного переформу-

12 С. Телішевська, *Мінус Медведчук: як Зеленський за допомогою закону хоче знищити в Україні олігархат*, «Слово і діло», 21.05.2021, <https://www.slovoidilo.ua/2021/05/21/stattja/polityka/minus-medvedchuk-yak-zelenskyj-dopomohoyu-zakonu-xoche-znyshhyty-ukrayini-oliharhat> [дата доступу 21.05.2021].

вання структури власності в найважливіших галузях економіки з метою подолання в них монополізму і створення рівних умов для відкритої конкуренції економічних суб'єктів різних форм власності.

Література

- Газотека. 1 січня 2021 року, <https://gasoteka.ua-energy.org/#tariffs> [дата доступу 21.05.2021].
- Дефолт «ДТЭК Энерго» неизбежен. Fitch. Delo.ua. Энергетика. 2020. 03 апреля, 10:04, <https://delo.ua/business/defolt-dtek-energo-neizbezhen-fitch-366985> [дата доступу 21.05.2021].
- Колосов А. М., *Актуальне з економіки та управління в Україні. Монографія-есе*, Вид-во держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка», Старобільськ 2021, 197 с., <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/7674> [дата доступу 21.05.2021].
- Макогон Ю. В., *Национализация и приватизация предприятий (Опыт Франции для Украины): монография* / Ю. В. Макогон, В. И. Ляшенко, Институт экономики промышленности, Донецк 2009, 492 с.
- Ногінова Н. М., *Приватизація в Україні: упущення, досягнення і перспективи*, «Ефективна економіка» 2014, № 1, <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2722> [дата доступу 21.05.2021].
- Опанасенко В. М., *Історія «промахів» формування приватної власності в Україні як одна з причин розвитку тіньової економіки*, «Ефективна економіка» 2017, № 5, <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5586> [дата доступу 21.05.2021].
- Приватизация по-российски*, под ред. Анатолия Чубайса, М.: Вагриус 1999, 366 с.
- Пять мифов о газораспределительных компаниях в Украине. 104.ua. 20 июня 2017, <https://104.ua/ru/gas-and-money/id/5-mifiv-pro-gazorozpodilni-kompaniji-v-ukrajini-24308> [дата доступу 21.05.2021].
- Рейтинг самых богатых людей Польши и их состояний. Все Тут. 27 июня 2017, <http://vsetutpl.com/ru/rejting-samykh-bogatykh-lyudey-polshy-yukh-sostoyanu> [дата доступу 21.05.2021].
- Телішевська С., *Мінус Медведчук: як Зеленський за допомогою закону хоче знищити в Україні олігархат*, «Слово і діло», 21.05.2021, <https://www.slovoidilo.ua/2021/05/21/stattja/polityka/minus-medvedchuk-yak-zelenskyj-dopomohoyu-zakonu-xoche-znyshhyty-ukrayini-oliharhat> [дата доступу 21.05.2021].
- PGNiG. Polskie Górnictwo Naftowe i Gazownictwo, 11 февраля 2016, <https://ru.wikipedia.org/wiki/PGNiG> [дата доступу 21.05.2021].